

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2019, tom 53, s. 19–34

<https://doi.org/10.7163/SOW.53.2>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igjz.pan.pl

Rolnictwo w przestrzeni ekonomicznej i ekologicznej wsi po akcesji Polski do Unii Europejskiej

Agriculture in the economic and ecological rural space after Poland's accession to the European Union

Józef Stanisław Zegar

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB
ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa
jozef.zegar@ierigz.waw.pl

Zarys treści: Celem artykułu jest ustalenie wpływu rolnictwa na przestrzeń ekonomiczną i ekologiczną obszarów wiejskich po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Akcesja dała znaczący impuls do przyspieszenia transformacji rolnictwa na drodze industrialnej (farmerskiej) – głównie ze względu na objęcie rolnictwa mechanizmami wspólnej polityki rolnej UE. Z tym wiążą się bowiem znaczące transfery środków budżetowych do rolników i na wieś. W odniesieniu do przestrzeni ekonomicznej ograniczono się do miejsc pracy i źródeł utrzymania (dochodów), natomiast w odniesieniu do przestrzeni ekologicznej – do wybranych wskaźników zrównoważenia środowiskowego gospodarstw rolnych. Materiał faktograficzny stanowią dane ankiety struktury rolnej GUS dla lat 2005 i 2016 w przekroju typów gmin (wiejskie, miejsko-wiejskie, miejskie). Rolnictwo traci na znaczeniu w przestrzeni ekonomicznej, zwłaszcza w gminach bardziej zurbanizowanych, natomiast jego znaczenie w przestrzeni ekologicznej utrzymuje się, a nawet rośnie w związku z funkcjami ekosystemowymi. Pojawiają się jednak przesłanki osłabienia sekularnego trendu dezagrarnizacji wsi.

Słowa kluczowe: dezagrarnizacja wsi, przestrzeń ekonomiczna, przestrzeń ekologiczna, perspektywy gospodarstw rolnych.

Wprowadzenie

Proces dezagrarnizacji wsi ma zasięg uniwersalny. Stanowi on bezpośrednie następstwo ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego. W krajach wysoko rozwiniętych, w których rolnictwo podlegało uprzemysłowieniu wcześniej, jest on bardzo zaawansowany, przy czym także sama wieś nierzadko została zepchnięta na margines (proces deruralizacji) (Rosner i Stanny 2018; Zegar 2018a). Proces ten zaczął nabierać przyspieszenia wraz z rozwojem kapitalizmu, w czym istotną rolę odgrywały rewolucja przemysłowa i gospodarka (wolno) rynkowa. Rozwój kapitalizmu wymuszał modernizację (transformację) rolnictwa, aby uzyskać tanią siłę roboczą oraz tanią żywność. To zagadnienie zostało już naświetlone na łamach Studiów Obszarów Wiejskich (Zegar 2016). Modernizacja ta polegała na industrializacji rolnictwa obejmującej cztery procesy: komercjalizację, intensyfikację przemysłową, specjalizację i koncentrację. Skutkowało to zwielokrotnieniem produkcji rolnej

(m.in. w wyniku zastosowania przemysłowych środków produkcji, w tym kopalin w postaci energii, nawozów mineralnych i środków chemicznej ochrony roślin) oraz uwalnianiem zasobów pracy z rolnictwa (o niższej wydajności) na rzecz głównie przemysłu (o wyższej wydajności). Następstwem tego było kurczenie się wiejskiego rynku pracy i przesuwanie sił motorycznych rozwoju wsi (w tym rolnictwa) poza wieś, otwieranie się wsi na przepływy ekonomiczne z otoczeniem miejskim, regionalnym i globalnym. Rolnictwo i ludność rolnicza traciły odwieczną pozycję w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi, zaś sama wieś podlegała deprywacji zarówno w sferze ekonomicznej, jak i społeczno-kulturalnej. Tym zjawiskom towarzyszyło stopniowe zanikanie gospodarki lokalnej w obrębie miejscowości wiejskich i obszarów wiejskich. Skutkowało to spadkiem znaczenia rolnictwa i wsi w rozwoju gospodarstwa społecznego oraz dezagraryzacją samej wsi. W krajach wysoko rozwiniętych udział rolnictwa w tworzeniu PKB spadł do około 1%, zaś w zatrudnieniu – do 1–3%. W Polsce udział rolnictwa w tworzeniu PKB wynosi nieco ponad 2%, a w zatrudnieniu – poniżej 11%. Obecnie ponad 3/5 wiejskich gospodarstw domowych nie użytkuje gospodarstwa rolnego, udział pracujących w rolnictwie mieszkańców wsi nie przekracza 1/4, a głównie z rolnictwa utrzymuje się około 1/10 (Frenkel 2018; Zegar 2018b).

Industrializacja wykształciła model rolnictwa, zwany industrialnym (konwencjonalnym), który włączając rolnika w tzw. kierat technologiczny, wymuszała wzrost wydajności pracy i koncentrację potencjału *eo ipso* produkcji w rolnictwie. Temu służyła też specjalizacja na zasadach redukcjonizmu i fordyzmu. Skala produkcji zaczęła przerastać ramy tradycyjnego gospodarstwa chłopskiego, które rozpoczęło ewolucję w kierunku farm rodzinnych, a następnie przedsiębiorstw rolnych (Tomczak 2005). Skutkiem tego był wzrost wydajności pracy, podążający za wydajnością w przemyśle, ale jednocześnie spadek znaczenia rolnictwa w angażowaniu pracy i dostarczaniu dochodów (to właśnie proces dezagraryzacji). Wzrost ten nie uwzględniał jednak równowagi ani systemu ekologicznego, ani systemu społecznego. Mankamenty tego modelu, nabierające ostrości w dobie post-industrialnej – wraz z nowymi wyzwaniami i uwarunkowaniami rozwojowymi – zaowocowały koncepcją rolnictwa zrównoważonego, które bazuje na wielofunkcyjności rolnictwa, w tym zwłaszcza rodzinnych gospodarstw rolnych (Woś i Zegar 2002).

Współcześnie nasila się kontestacja modelu rolnictwa industrialnego na rzecz modelu rolnictwa zrównoważonego. Modele te różnią się wiązką celów i funkcji oraz sposobów produkcji (praktyk rolniczych). Pierwszy ogranicza się do maksymalizacji korzyści ekonomicznej i funkcji produkcyjnej oraz bazuje na szerokim wykorzystywaniu przemysłowych środków produkcji, natomiast drugi uwzględnia także dobra publiczne i funkcje ekosystemowe oraz bazuje na wykorzystywaniu zasobów przyrodniczych (Zegar 2012).

Rolnictwo industrialne obarcza się winą m.in. za utratę żyznych gleb, zanieczyszczenie wód i powietrza, utratę bioróżnorodności, uzależnienie od nieodnawialnych zasobów. Rolnictwo organiczne (ekologiczne) niewątpliwie lepiej chroni glebę, bioróżnorodność, wody, jak też wywiera mniejszą presję na zmiany klimatyczne. Przyczynia się do tworzenia unikatowego krajobrazu wiejskiego. Ochrona gleb jest najistotniejsza, ponieważ są one fundamentem agroekosystemów, zaś ich trwałość leży u podstaw rolnictwa zrównoważonego. Ochrona gleb wymaga zachowania bioróżnorodności, cykli biologicznych i aktywności biologicznej (Głodowska i Gałązka 2017). Rolnictwo zrównoważone, wywierając mniejszą presję na środowisko przyrodnicze, stwarza szansę spełnienia wymogów środowiskowych zrównoważenia, natomiast co do spełniania wymogów ekonomicznych i społecznych szanse nie są jednoznaczne.

Celem artykułu jest ustalenie zmian pozycji rolnictwa w przestrzeni ekonomicznej i ekologicznej obszarów wiejskich po akcesji Polski do Unii Europejskiej. Za materiał empiryczny posłużyły dane z ankiety struktury rolnej GUS dla lat 2005 i 2016, dotyczące gospodarstw indywidualnych o powierzchni użytków rolnych 1 ha i więcej utrzymanych w tzw. dobrej kulturze rolnej (dkr)¹. Zmiany ustalono w odniesieniu do gospodarstw w przekroju typów gmin (wiejskie, miejsko-wiejskie, miejskie).

Gospodarstwa rolne w przestrzeni ekonomicznej

Znaczenie rolnictwa w przestrzeni ekonomicznej wyznaczają przede wszystkim tworzona produkcja rolnicza, nadwyżka bezpośrednia, zaangażowanie nakładów pracy (tworzenie miejsc pracy) i źródła dochodów – utrzymania gospodarstwa domowego (rodziny).

Doświadczenia krajów wysoko rozwiniętych wskazują na pewne prawidłowości, które polegają na: 1) spadku liczby gospodarstw rolnych, co umożliwia zwiększenie potencjału produkcyjno-ekonomicznego przeciętnego gospodarstwa rolnego; 2) wzroście produktywności ziemi, jako podstawowego sposobu zwiększenia produkcji niezbędnej do zaspokojenia popytu, zwłaszcza na żywność; 3) spadku nakładów pracy w rolnictwie przy wzroście wydajności pracy; 4) spadku strumienia wartości dodanej tworzonej w rolnictwie; 5) wzroście dochodów rolniczych w przeliczeniu na jednostkę pracy. W odniesieniu do produkcji i nadwyżki bezpośredniej posłużono się, w ślad za statystyką UE, wielkościami standardowymi, które łagodzą naturalne w rolnictwie coroczne wahania tych kategorii. Chodzi o standardową produkcję (SP) i standardową nadwyżkę bezpośrednią (SNB), a w odniesieniu do nakładów pracy o tzw. roczną jednostkę pracy (JPZ), stanowiącą ekwiwalent 2120 godzin pracy rocznie². W ocenie zmian wskazane jest rozróżnianie rolnictwa jako całości (sektora gospodarki; w danym wypadku zbiorowości badanych gospodarstw rolnych) od gospodarstw rolnych. Sytuację w tym zakresie przedstawia tabela 1.

W analizowanym okresie liczba gospodarstw zmniejszyła się o prawie 1/5, natomiast areal użytków rolnych przeciętnego gospodarstwa zwiększył się o 22% (z 7,8 ha do 9,5 ha), a wolumen standardowej produkcji o 29% (z 12,8 tys. € do 15,61 tys. €). Wolumen standardowej produkcji rolniczej³ sektora nieznacznie się zwiększył – zaledwie o 5% – dzięki zwiększeniu produktywności ziemi o 4% i zwiększeniu powierzchni użytków rolnych w dkr o 1%. Wydajność pracy (SP/JPZ) wzrosła o 32%, zaś wolumen standardowej nadwyżki bezpośredniej na jednostkę pracy (SNB/JPZ) wzrósł o 17%, pomimo spadku strumienia tej nadwyżki sektora rolnego o 7% (ryc. 1).

Sygnalizowane zmiany przebiegały przy zauważalnych różnicach między typami gmin. Większy spadek liczby gospodarstw wystąpił w gminach wiejskich, w których trudniej łączyć pracę w gospodarstwie z inną działalnością gospodarczą (brak pracy na miejscu, utrudnione dojazdy do pracy w mieście), w których też coraz mniej jest następców (mniej

¹ Na badaną zbiorowość gospodarstw rolnych w latach 2005 i 2016 przypadało odpowiednio (% rolnictwa całkowitego): 88,5 i 91,5% użytków rolnych w dkr; 88,8 i 96,5% nakładów pracy; 88,4 i 87,6% standardowej produkcji.

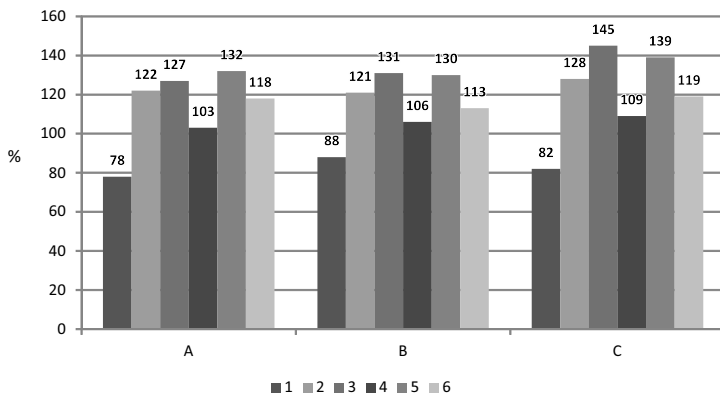
² Sposób liczenia tych kategorii jest podany w publikacji GUS (2013); JPZ (jednostka pełnozatrudnionego) określana jest także jako AWU – Annual Work Unit poszczególne kraje przyjmują różną liczbę godzin).

³ Dla obu lat przyjęto te same współczynniki dla obliczenia wartości standardowej produkcji oraz standardowej nadwyżki bezpośredniej.

Tabela 1. Produkcja standardowa, nakłady pracy i standardowa nadwyżka bezpośrednia w gospodarstwach indywidualnych według typów gmin w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw (tys.)	1 723,8	1 398,1	1 116,4	872,6	441,4	389,1	166,1	136,4
SP (mln €)	20 833	21 913	13 955	13 874	5 849	6 735	1 030	1 228
Nakłady pracy (tys. JPZ)	2035,2	1617,0	1416,0	1070,8	514,8	456,3	104,5	89,9
SNB (mln €)	11 965	11 137	7 970	7 110	3 379	3 395	616	632
SP/gospodarstwo (tys. €)	12,08	15,61	12,5	15,90	13,25	17,31	6,20	8,99
SNB/gospodarstwo (tys. €)	6,94	7,97	7,14	8,15	7,66	8,72	3,71	4,63
SP/ha (€)	1 595	1 662	1 632	1 677	1 604	1 698	1 195	1 305
SP/JPZ (€)	10 236	13 552	9 855	12 957	11 362	14 760	9 856	13 660
SNB/JPZ (€)	5 880	6 887	5 628	6 639	6 561	7 410	5 923	7 022

SP – standardowa produkcja, SNB – standardowa nadwyżka bezpośrednia, JPZ – roczna jednostka pracy
 Źródło: obliczono na podstawie danych z badań struktury rolnej GUS naliczonych w US Olsztyn na potrzeby zadania 4502 „Dylematy zrównoważonego rozwoju rolnictwa w Polsce” Programu Wieloletniego 2015–2019 „Rolnictwo Polskie i UE 2020+” realizowanego w IERiGŻ-PIB; dane z tych samych badań wykorzystano w pozostałych tabelach i rycinach.

Ryc. 1. Zmiany w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2016 według typu gmin (%). Wartość w 2005 r. odpowiada 100%

A – wiejskie, B – miejsko-wiejskie, C – miejskie

1 – liczba gospodarstw, 2 – użytki rolne/gospodarstwo, 3 – standardowa produkcja/gospodarstwo, 4 – standardowa produkcja/ha, 5 – standardowa produkcja/roczna jednostka pracy, 6 – standardowa nadwyżka bezpośrednia/roczna jednostka pracy

Changes in farms' features in 2005–2016 by type of commune (%). Value in 2005 corresponds to 100%

A – rural, B – urban-rural, C – urban

1 – farms' number, 2 – agricultural land/farm, 3 – standard output/farm, 4 – standard output/ha, 5 – standard output/annual work unit, 6 – standard gross margin/annual work unit

osób w rodzinie, a praca poza gospodarstwem jest bardziej atrakcyjna dla młodego pokolenia). Najmniejszy spadek liczby gospodarstw wystąpił w gminach miejsko-wiejskich (suburbach), ponieważ – można sądzić – tam łatwiej o pracę, którą można łączyć z mieszkaniem na wsi, przy mniej uciążliwych dojazdach (a coraz częściej miejsca pracy powstają

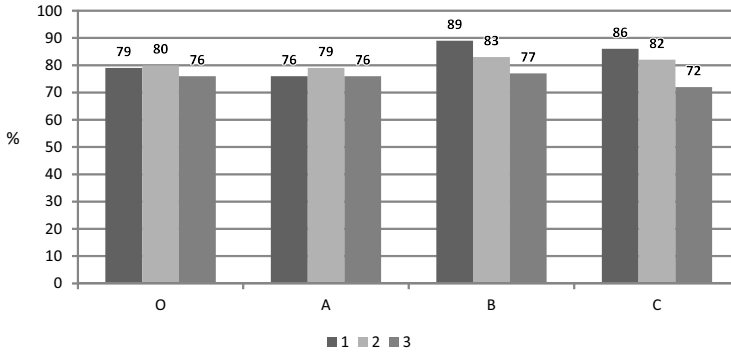
na terenie tych gmin). Spadek liczby gospodarstw uwolnił użytki rolne, które przechodziły w użytkowanie innych, co przyczyniało do zwiększenia areалу użytków rolnych (w dkr) w przeciętnym gospodarstwie. Dodatkowo minimalnie spadł areal takich gruntów w gminach wiejskich (o 3%), a znacząco wzrósł w gminach miejsko-wiejskich (o 10%) i miejskich (o 9%) w wyniku przede wszystkim przekształcenia odłogów i innych nieużytkowanych ziem w użytki rolne w dkr. To skutek wprowadzenia płatności obszarowych, co zaowocowało zainteresowaniem się gruntami rolnymi, które wcześniej w miastach i suburbiach nierzadko były pozostawione odłogiem w oczekiwaniu na potencjalnych inwestorów budowlanych (nieraz kierujących się spekulacją).

Wolumen produkcji w gminach wiejskich praktycznie nie zmienił się (spadek o 1%), natomiast zwiększył się w gminach miejsko-wiejskich (o 15%) i miejskich (o 19%). Wolumen standardowej nadwyżki bezpośredniej w gminach wiejskich spadł o 11%, natomiast nieznacznie zwiększył się w gminach miejsko-wiejskich (o 1%) i miejskich (o 3%). Produktowność ziemi (SP/ha) bardziej wzrosła w gminach miejskich i miejsko-wiejskich aniżeli w gminach wiejskich. To skutek większego wzrostu intensywności stosowania przemysłowych środków produkcji w tych pierwszych. Postępująca zmiana technologii produkcji rolnej (zastępowanie pracy ludzkiej przez technikę rolniczą) przyczynia się do spadku standardowej nadwyżki bezpośredniej. Zjawisko to wystąpiło również w badanym okresie, szczególnie w gminach wiejskich, przy minimalnym wzroście w gminach miejsko-wiejskich i nieco większym w gminach miejskich. Natomiast wydajność techniczna i ekonomiczna pracy najmniej wzrosła w gminach miejsko-wiejskich.

Spadek nakładów pracy w rolnictwie stanowi ogólną prawidłowość rozwojową w okresie uprzemysłowienia. Nakłady te w rolnictwie są zastępowane przez technikę rolniczą, w tym traktory, silniki i maszyny samobieżne. To pozwala na zwiększenie wydajności pracy, która wysuwa się na czoło jako główne kryterium sprawności gospodarowania. Spadkowa tendencja nakładów pracy została przyspieszona po akcesji w wyniku dostępności pozarolniczego rynku pracy, migracji za granicę, a także spadku liczby osób w przeciętnej rodzinie rolniczej. W badanych gospodarstwach nakłady pracy zmniejszyły się o ponad 20%, przy czym największy spadek odnotowano w gminach wiejskich, a najmniejszy w gminach miejsko-wiejskich. Jeszcze większy był spadek nakładów pracy rodziny, zaś wzrosły nakłady pracy najmu stałego, co zapewne stanowi skutek postępującej koncentracji i specjalizacji produkcji. Zmniejszyły się także nakłady pracy na jednostkę powierzchni oraz jednostkę (w tym przypadku 1000 euro) standardowej produkcji (ryc. 2).

Gospodarstwo rolne angażowało coraz mniej osób z rodzin rolniczych – o prawie 1/4, przy czym odsetek kobiet w ogólnej liczbie osób pracujących w rolnictwie nieco się obniżył (z 46 do 44%), natomiast wzrósł odsetek kobiet kierujących gospodarstwem rolnym (z 28 do 30%). Podkreślić trzeba spadek zaangażowania osób młodszych (do 44 lat), co można objaśnić poszerzeniem rynku pracy poza rolnictwem, jak też malejącym zainteresowaniem młodzieży pracą w rolnictwie – bardziej uciążliwą, mniej wynagradzaną i o mniejszym prestiżu społecznym. Dotyczy to bardziej kobiet aniżeli mężczyzn. Takie zjawisko jest obserwowane od wielu lat w krajach rozwiniętych. Dotyczy ono nie tylko słabszych ekonomicznie gospodarstw rolnych, lecz także gospodarstw dużych o relatywnie wysokich dochodach⁴. To konsekwencja zmian kulturowych. O ile relacje zaangażowania kobiet i mężczyzn w gospodarstwie rolnym nie są zróżnicowane między typami gmin, to w odniesieniu do struk-

⁴ Świadczą o tym także wyniki badań nad sukcesją w gospodarstwach rolnych (Dudek 2016).

Ryc. 2. Zmiany nakładów pracy w gospodarstwach indywidualnych według typu gminy w okresie 2005–2016 (%). Wartość w 2005 r. odpowiada 100%

O – ogółem, A – wiejskie, B – miejsko-wiejskie, C – miejskie

1 – nakłady pracy ogółem, 2 – nakłady pracy/100 ha UR, 3 – nakłady pracy/1 tys. euro standardowej produkcji
Changes in labor inputs in individual farms by type of commune in the period 2005–2016 (%). Value in 2005 corresponds to 100%

O – total, A – rural, B – urban-rural, C – urban

1 – labor inputs in total, 2 – labor inputs/100 ha of agricultural land, 3 – labor inputs/1 thous. € of standard output

tury wiekowej pracujących w gospodarstwie rolnym różnice są widoczne. Wyróżniają się gospodarstwa na terenie gmin miejskich, w których odsetek osób młodszych jest wyraźnie niższy, natomiast osób starszych wyraźnie wyższy (tab. 2). W przypadku tych gmin najwyraźniej zaznacza się wpływ rynku pracy i trendów kulturowych.

Z przytoczonych liczb wyływa wniosek, że rolnictwo angażuje coraz mniej nakładów pracy, aczkolwiek nadal jego pozycja w gminach wiejskich jest znacząca. Znajduje to także wyraz w odsetku gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, dla których dochód rolniczy stanowi przeważającą część dochodu rozporządzalnego. Otóż w 2005 r. takich gospodarstw było prawie 640 tys., a w 2016 r. nieco ponad 490 tys. Zatem w okresie 2005–2016 dochód rolniczy przestał być głównym źródłem utrzymania dla 150 tys. rodzin rolniczych (gospodarstw domowych), co oznacza spadek o 23%. W gminach wiejskich liczba takich gospodarstw zmniejszyła się z 450 tys. do 336 tys., tj. o 25%, w gminach miejsko-wiejskich z 164 tys. do 136 tys., tj. o 17%, a w gminach miejskich z 24 tys. do 19 tys., tj. o 20%. Zmieniła się struktura gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według przeważającego źródła dochodu (tab. 3).

Tabela 2. Struktura osób z rodziny pracujących w gospodarstwie rolnym według typu gminy (ogółem = 100)

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Kobiety	46	44	46	44	46	43	46	44
Osoby w wieku poniżej 44 lat	48	43	49	45	48	42	38	29
Osoby w wieku 44–64 lat	40	45	39	44	40	46	48	52
Osoby w wieku 65 lat i więcej	12	12	12	11	12	12	14	19

Tabela 3. Struktura gospodarstw indywidualnych według przeważającego źródła utrzymania i typu gminy w latach 2005 i 2016 (gospodarstwa ogółem = 100)

Źródła dochodów	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Działalność rolnicza	39,3	36,3	42,8	39,9	39,5	36,2	15,7	14,3
Działalność rolnicza i praca najemna	1,1	1,1	1,3	1,3	1,0	1,0	0,3	0,5
Praca najemna	28,1	33,9	25,7	33,0	27,5	33,5	44,7	41,0
Praca najemna i działalność rolnicza	3,6	3,4	3,8	3,5	3,7	3,7	2,1	2,3
Emerytury i renty	21,0	14,5	20,7	13,1	20,9	14,7	23,9	22,8
Działalność pozarolnicza	5,4	8,0	4,3	6,7	5,9	8,3	11,5	15,1
Niezarobkowe poza emeryturą i rentą	1,4	2,6	1,3	2,5	1,4	2,5	1,8	4,0

Występują zatem dwie tendencje wskazujące na spadek znaczenia dochodu rolniczego jako źródła utrzymania rodzin wiejskich. Pierwsza to spadek liczby gospodarstw z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego, natomiast druga to spadek liczby gospodarstw, dla których dochód rolniczy stanowi główne źródło utrzymania. Rośnie natomiast znaczenie dochodów z pracy najemnej oraz dochodów z pozarolniczego biznesu. Ten ostatni cechuje znaczna dynamika wzrostu, i co jest charakterystyczne, w coraz mniejszym stopniu bazująca na aktywach gospodarstwa rolnego – z wyjątkiem agroturystyki i produkcji energii odnawialnej (tab. 4). Znacząco niższa dynamika takiej działalności w gminach miejskich jest konsekwencją przede wszystkim „demografii”.

Tabela 4. Zmiany liczby gospodarstw według działalności pozarolniczej na własny rachunek w latach 2005–2016 (liczba tych gospodarstw w 2005 r. = 100)

Wyszczególnienie	Ogółem	Wiejskie	Miejsko-wiejskie	Miejskie
Gospodarstwa z działalnością pozarolniczą:	134	134	141	122
– bazującą na zasobach gospodarstwa rolnego	37	39	42	20
– agroturystyką	129	139	128	83
– produkcją energii odnawialnej	127	521	62	156

Gospodarstwa rolne w przestrzeni ekologicznej

Użytki rolne stanowią bez mała 48% powierzchni Polski. Na badaną zbiorowość gospodarstw rolnych przypada 42% (2016 r.). Z tego wprost wynika, iż użytkowanie gruntów w gospodarstwach rolnych ma istotny wpływ na stan ekosystemów, a zwłaszcza agroekosystemów.

W analizowanym okresie powierzchnia gruntów rolnych w badanej zbiorowości zmniejszyła się w gminach wiejskich, natomiast wzrosła w pozostałych typach gmin (tab. 5).

Tabela 5. Grunty w indywidualnych gospodarstwach rolnych według typu gminy w latach 2005 i 2016 (tys. ha)

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Powierzchnia ogółem	15 131	14 870	9 932	9 379	4 161	4 407	1 038	1 084
– użytki rolne	13 424	13 288	8 759	8 332	3 752	3 999	914	957
-- użytki rolne w dkr	13 061	13 181	8 553	8 274	3 646	3 967	862	941
– grunty orne	9 902	9 766	8 553	6 130	2 839	3 005	599	631
– lasy i zadrzewienia	985	912	710	621	216	208	58	74
Powierzchnia upraw polowych	9 699	9 631	6 356	6 051	2 783	2 964	560	615

Sprzyjały temu transfery środków w ramach WPR, a ściślej biorąc warunki uzyskania płatności obszarowych, program zalesiania gruntów oraz program rolnośrodowiskowy⁵.

W sytuacji nieznacznych zmian w użytkowaniu gruntów rolą rolnictwa w przestrzeni ekologicznej wyznacza przede wszystkim technologia produkcji rolniczej, a ściślej biorąc, praktyki rolnicze. Chodzi zwłaszcza o spełnianie podstawowych kryteriów zrównoważenia środowiskowego⁶ (tab. 6), nawożenie mineralne i organiczne oraz gospodarstwa ekologiczne. Powodem troski może być także zarzucanie produkcji zwierzęcej przez coraz więcej gospodarstw, co zagraża zachowaniu żyzności gleb użytkowanych rolniczo.

W ocenie zrównoważenia środowiskowego uwzględniono tylko gospodarstwa z uprawami polowymi, ponieważ ich dotyczą wyróżnione wskaźniki zrównoważenia⁷. Skutkiem mechanizmów WPR, zwłaszcza płatności bezpośrednich, był wzrost liczby gospodarstw nieprowadzących upraw polowych na gruntach ornych. Takich gospodarstw było w 2005 r. 160 tys. (9,3% ogółu gospodarstw badanej zbiorowości), a w 2016 r. – 209 tys. (15,0%)⁸. W kontekście produkcji rolnej jest to zjawisko niepokojące, w przeciwieństwie do kontekstu ekologicznego, świadczące o mankamentach polityki wspierania rolnictwa środkami publicznymi.

Odsetek gospodarstw spełniających wyróżnione kryteria zrównoważenia środowiskowego wskazuje na niejednoznaczne zmiany w tym zakresie. Pozytywne zmiany (wzrost odsetka gospodarstw spełniających dane kryterium) odnoszą się do zbóż, i co szczególnie ważne, substancji organicznej w glebie, natomiast ujemne do zimowej okrywy roślinnej i grup roślin (tab. 7). W tym przypadku dają o sobie znać skutki specjalizacji i upowszechniania się upraw monokulturowych. Pozytywnie trzeba ocenić wzrost udziału roślin strukturotwórczych oraz poplonów w zasiewach, co przekłada się na bilans substancji or-

⁵ Pewne znaczenie dla wzrostu powierzchni gruntów rolnych poza gminami wiejskimi miała zmiana granic administracyjnych, w tym nadawanie niektórym miejscowościom praw miejskich.

⁶ Przyjęto następujące wielkości progowe wyróżnionych kryteriów zrównoważenia: zimowa okrywa roślinna na gruntach ornych $\geq 33\%$, udział zbóż w strukturze zasiewów $\leq 66\%$, grupy uprawianych roślin ≥ 3 , bilans substancji organicznej (BSO) – saldo dodatnie, obsada zwierząt $\leq 1,5$ SD/1 ha UR; więcej zobacz (GUS 2013, s. 38–49).

⁷ Kryterium obsady zwierząt ma zastosowanie także w przypadku gospodarstw bez upraw polowych na gruntach ornych; podane w tabeli dane dotyczą jedynie gospodarstw z uprawami polowymi.

⁸ Ten pozorny paradoks wynika z przekształcenia odłogów i innych nieużytkowanych terenów w użytki zielone w dkr (koszenie i wypas na łąkach i pastwiskach), zapewne po to, aby skorzystać z transferów w ramach WPR.

Tabela 6. Gospodarstwa rolne spełniające kryteria zrównoważenia środowiskowego według typu gminy w latach 2005 i 2016 (tys.)

Wyszczególnienie		Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
		2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw		1 723,8	1 398,1	116,4	872,6	441,4	389,1	166,1	136,4
Liczba gospodarstw z uprawami polowymi na gruntach ornych		1 563,6	1 189,1	1 043,2	759,7	398,5	330,8	121,9	98,6
Liczba gospodarstw spełniających kryteria	zimowej okrywy	1 020,2	726,4	692,7	463,3	258,6	206,9	68,8	56,2
	zbóż	432,6	355,7	291,0	226,6	103,5	98,7	38,1	30,5
	grup roślin	583,6	234,9	424,2	159,5	140,7	67,0	18,8	8,4
	bilans substancji organicznej	861,2	853,4	584,9	543,5	223,6	238,3	52,7	71,6
	obsady zwierząt	1 544,4	1 161,2
	jednocześnie 5 kryteriów	115,4	60,5	86,6	41,1	25,6	17,4	3,2	2,0

Tabela 7. Struktura gospodarstw rolnych spełniających kryteria zrównoważenia środowiskowego według typu gminy w latach 2005 i 2016 (gospodarstwa z uprawami polowymi = 100)

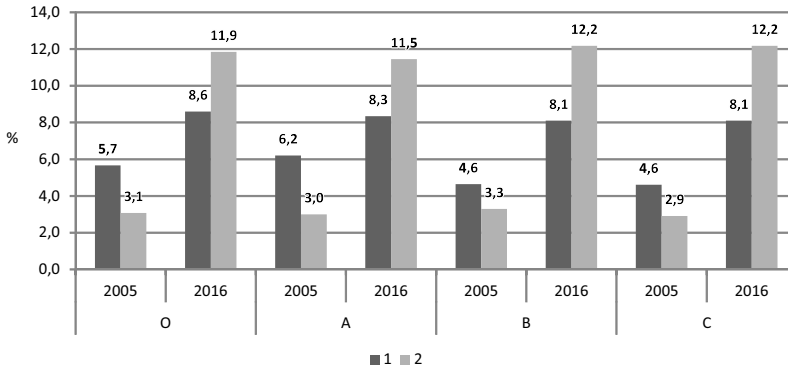
Kryteria	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Zimowej okrywy roślinnej	65,2	61,1	66,4	61,0	64,9	62,5	56,5	57,0
Zbóż	27,7	29,9	27,9	29,8	26,0	29,8	31,3	30,9
Grup roślin	37,3	19,8	40,7	21,0	35,3	20,3	15,4	8,5
Bilans substancji organicznej	55,1	71,8	56,1	71,5	56,1	72,0	43,2	72,6
Obsady zwierząt	98,8	97,6
5 kryteriów jednocześnie	7,4	5,1	8,3	5,4	6,4	5,3	2,7	2,0

ganicznej (ryc. 3)⁹. Spadek udziału zbóż w strukturze zasiewów przyczynił się do poprawy bilansu substancji organicznej w glebie: w gospodarstwach ogółem z 0,09 t/ha w 2005 r. do 0,23 t/ha w 2016 r., w tym odpowiednio: w gminach wiejskich z 0,10 do 0,21, miejsko-wiejskich z 0,11 do 0,25 i miejskich z 0,00 do 0,25 t/ha użytków rolnych w dkr. Poprawę bilansu substancji organicznej w glebie trzeba ocenić jednoznacznie pozytywnie.

Wraz z postępującą komercjalizacją gospodarstw rolnych – ich orientacją na rynek, zachodzą w nich procesy upraszczania i specjalizacji, co ma wpływ na środowisko przyrodnicze. W szczególności występuje tendencja do wycofywania się gospodarstw z produkcji zwierzęcej, co wyraża rosnący odsetek gospodarstw rolnych bez zwierząt gospodarskich oraz spadek odsetka gospodarstw dwukierunkowych, tj. z jednoczesną uprawą polową i hodowlą zwierząt gospodarskich (ryc. 4). Przyczyny tego tkwią w relacjach ekonomicznych, a także, zwłaszcza w przypadku gmin miejskich, w uciążliwości hodowli zwierząt dla otoczenia (odory).

Ważne znaczenie dla relacji rolnictwa i środowiska przyrodniczego ma stosowanie nawozów mineralnych i naturalnych. W pierwszym przypadku ma miejsce powolne wy-

⁹ Szerzej uzasadnia to W. Wrzaszcz (2018).

Ryc. 3. Udział roślin strukturotwórczych i poplonów w powierzchni zasiewów w gospodarstwach według typu gminy w latach 2005 i 2016

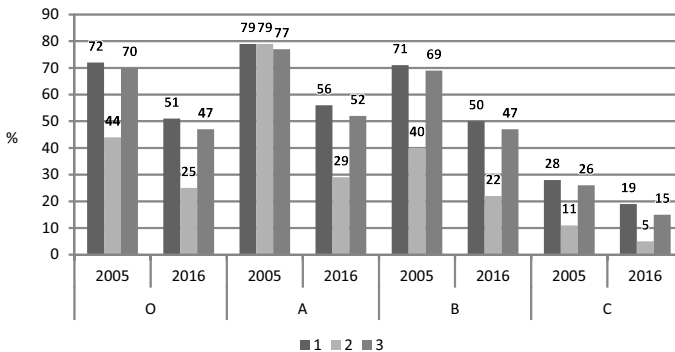
O – ogółem, A – wiejskie, B – miejsko-wiejskie, C – miejskie

1 – rośliny strukturotwórcze, 2 – poplony

Share of soil aggregate building plants and after-crops in farms' sowings area by type of commune in 2005 and 2016

O – total, A – rural, B – urban-rural, C – urban

1 – aggregate building plants 2 – after-crops

Ryc. 4. Odsetek gospodarstw ze zwierzętami, w tym z bydłem, oraz dwukierunkowych (z uprawami polowymi i zwierzętami) według typu gminy w latach 2005 i 2016 (gospodarstwa z uprawami polowymi = 100)

O – ogółem, A – wiejskie, B – miejsko-wiejskie, C – miejskie

1 – zwierzęce, 2 – bydłce, 3 – polowe i zwierzęce

Percentage of farms with livestock, including cattle and mixed production (crops and livestock) by type of commune in 2005 and 2016 (farm with field crops = 100)

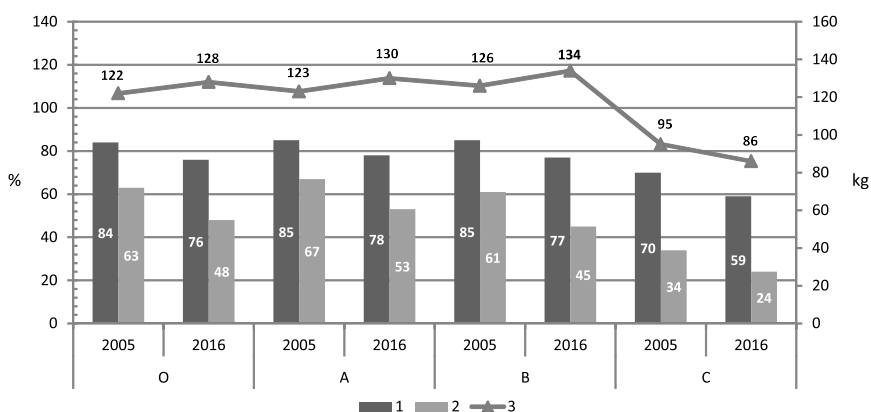
O – total, A – rural, B – urban-rural, C – urban

1 – livestock, 2 – cattle, 3 – mixed (crops and livestock)

cofywanie się gospodarstw ze stosowania nawozów mineralnych, co sprzyja zachowaniu walorów środowiska, jednak może ujemnie wpływać na plony roślin uprawnych. W drugim przypadku – i to jest tendencja niepokojąca – maleje odsetek gospodarstw stosujących nawozy zwierzęce, a to ujemnie wpływa na żyzność gleb. Podobnie niepokojąca jest lekko wyżkowa tendencja zużycia nawozów mineralnych na jednostkę powierzchni, bo to bazuje na kopalinach nieodnawialnych oraz zwiększa wymywanie składników nawozowych do gleb i dalej wód podziemnych oraz płynących, przyczyniając się do ich zanie-

czyszczenia, a w następstwie do eutrofizacji jezior, zbiorników wodnych i mórz. Tendencje powyższe przedstawiono na rycinie 5, na której za rok wyjściowy przyjęto 2007, ponieważ badanie struktury rolnej w 2005 r. nie zawierało danych o nawozach. Zmiany powyższe i to w podobnej skali wystąpiły we wszystkich typach gmin, a jedyny wyjątek stanowi spadek nawożenia mineralnego w gminach miejskich.

Pozytywnie trzeba ocenić szybki wzrost liczby gospodarstw ekologicznych, które są bardziej przyjazne dla środowiska przyrodniczego, a zarazem angażują większy zasób pracy. Liczba gospodarstw ekologicznych z certyfikatem zwiększyła się w latach 2005–2016 o 432%, a gospodarstw w trakcie przestawiania o 545% (tab. 8). Interesujące, iż dynamika liczby gospodarstw ekologicznych zwiększa się wraz z urbanizacją gminy. W gminach wiejskich dynamika gospodarstw ekologicznych z certyfikatem wynosiła 326%, gospodarstw w trakcie przestawiania – 520%, w gminach miejsko-wiejskich odpowiednio: 575 i 480%,

Ryc. 5. Odsetek gospodarstw stosujących nawozy i poziom nawożenia według typu gminy w latach 2007 i 2016

O – ogółem, A – wiejskie, B – miejsko-wiejskie, C – miejskie

1 – gospodarstwa stosujące nawozy mineralne/wapniowe, 2 – gospodarstwa stosujące nawozy organiczne zwierzęce, 3 – zużycie nawozów mineralnych na 1 ha UR (NPK)

Percentage of farms applying fertilizers and fertilization level by type of commune in 2007 and 2016

O – total, A – rural, B – urban-rural, C – urban

1 – farms applying mineral and lime fertilizers, 2 – farms applying natural fertilizers, 3 – mineral fertilizers input per 1 ha of agricultural land (NPK)

Tabela 8. Liczba i potencjał produkcyjny gospodarstw ogółem i gospodarstw ekologicznych w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Gospodarstwa ogółem			Gospodarstwa ekologiczne		
	2005	2016	2016/2005 (%)	2005	2016	2016/2005 (%)
Liczba gospodarstw	1 723 800	1 398 100	81,1	3 036	16 145	532
UR/gospodarstwo (ha)	7,79	9,50	122,0	19,75	37,94	192
SNB/gospodarstwo (€)	5,78	6,64	114,9	11,00	25,12	228
SP/gospodarstwo (€)	12,08	15,61	129,2	23,15	50,62	219
JPZ/gospodarstwo	1,18	1,56	132,2	1,85	1,37	0,74

SP – standardowa produkcja, SNB – standardowa nadwyżka bezpośrednia, JPZ – roczna jednostka pracy

a w gminach miejskich: 1033 i 1118%. Gospodarstwa ekologiczne potencjalnie zwiększają znaczenie rolnictwa zarówno w przestrzeni ekologicznej, jak i ekonomicznej. Jednak w przypadku Polski na system ekologiczny przestawiają się coraz większe pod względem obszaru gospodarstwa, co z takiego systemu może wypierać gospodarstwa mniejsze. W 2005 r. obszar użytków rolnych w dkr w przeciętnym gospodarstwie ekologicznym wynosił 19,3 ha, w 2016 r. 37,7 ha (wzrost o 95%), a gospodarstw w trakcie przestawiania odpowiednio: 24,8 i 45,7 ha (wzrost o 92%).

Główny zarzut stawiany gospodarstwom ekologicznym sprowadza się do niższej produkcji z jednostki UR oraz niższych dochodów generowanych przez te gospodarstwa. To pierwsze zagraża bezpieczeństwu żywnościowemu, zaś to drugie bezpieczeństwu ekonomicznemu. Faktycznie produkcja z 1 ha UR w gospodarstwach ekologicznych jest niższa, aczkolwiek w rozpatrywanym okresie gospodarstwa ekologiczne nieco się zbliżyły pod tym względem do ogółu gospodarstw. W 2005 r. produkcja ta była niższa o 25%, a w 2016 r. – o 19%. Natomiast gospodarstwa ekologiczne mają znaczącą i powiększającą się przewagę w zakresie wydajności pracy – technicznej (SP/JPZ) i ekonomicznej (SNB/JPZ) – co trzeba ocenić jednoznacznie pozytywnie, aczkolwiek należy brać pod uwagę różnice w powierzchni gospodarstw. W zakresie wydajności technicznej przewaga gospodarstw ekologicznych wzrosła z 22 do 175%, a w zakresie wydajności ekonomicznej – z 21 do 220%. Przyczyny powiększania się tych różnic wnikają przede wszystkim z podejmowania się systemu ekologicznego przez gospodarstwa o znacząco większym areale gruntów rolnych, do czego zachętę stanowiły subwencje dla gospodarstw ekologicznych oraz większe możliwości efektywnego spożytkowania zasobów pracy (wykorzystanie zasobów gospodarstwa rolnego dla działalności pozarolniczej, w tym agroturystyki, zob. tab. 4). Nadal jednak gospodarstwa ekologiczne zajmują znikomy odsetek użytków rolnych w dyspozycji badanej zbiorowości gospodarstw rolnych (niecałe 3%), aczkolwiek wzrósł on 6,5 razy. W gminach miejskich odsetek ten jest 2,5 razy wyższy (tab. 9).

Tabela 9. Liczba i powierzchnia gospodarstw ekologicznych według typu gminy w latach 2005 i 2016

Wyszczególnienie	Ogółem		Wiejskie		Miejsko-wiejskie		Miejskie	
	2005	2016	2005	2016	2005	2016	2005	2016
Liczba gospodarstw ekologicznych z certyfikatem	3 036	16 145	2 123	9 040	707	4 770	206	2 335
Liczba gospodarstw ekologicznych w trakcie przestawiania	1 091	7 040	702	4 356	324	1 880	66	804
Powierzchnia UR gospodarstw ekologicznych z certyfikatem (ha)	49 654	367 484	27 446	176 683	15 708	122 737	6 499	68 065
Powierzchnia UR gospodarstw ekologicznych w trakcie przestawiania (ha)	20 048	74 622	9 403	39 685	7 551	23 882	3 095	11 054
% powierzchni UR gospodarstw ekologicznych z certyfikatem	0,33	2,47	0,28	1,88	0,38	2,79	0,63	6,28
% powierzchni UR gospodarstw ekologicznych w trakcie przestawiania	0,13	0,50	0,09	0,42	0,18	0,54	0,30	1,02

Zakończenie

Przeprowadzona analiza materiału statystycznego wskazuje na kontynuację, a nawet nasilenie rozwoju rolnictwa według modelu industrialnego po akcesji do UE. Konsekwencją tego jest dalsza dezagraryzacja obszarów wiejskich. Szczególnie niepożądane skutki ujawniają się we wsiach peryferyjnych o wyraźnie dominującej funkcji rolniczej¹⁰. Skutki te to m.in. depopulacja takich wsi, osłabienie ich witalności oraz utrata bioróżnorodności, co dotyczy jeszcze bardziej miejscowości podmiejskich. Niemniej ujawniają się także pozytywne zjawiska, zwłaszcza zróżnicowanie miejsc pracy i źródeł dochodów rodzin wiejskich oraz większa dbałość o glebę.

Kardynalnym warunkiem zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest ich żywotność ekonomiczna, społeczna i środowiskowa. Żywotność ekonomiczna to zwłaszcza praca i dochody oraz infrastruktura techniczna. Stąd powszechny, odmieniany przez wszystkie przypadki, postulat rozwijania przedsiębiorczości na wsi. Żywotność społeczna to przede wszystkim pozamaterialne warunki życia, dostępność usług publicznych, kapitał ludzki i społeczny, rozwój kulturalny. Żywotność środowiskowa dotyczy stanu środowiska przyrodniczego, walorów krajobrazowych i zagospodarowania przestrzeni fizycznej. Istnieje pewna „konkurencyjność” pomiędzy poszczególnymi wymiarami żywotności. Zwiększaniu żywotności ekonomicznej może towarzyszyć umniejszanie żywotności społecznej i środowiskowej i na odwrót. Według ortodoksji neoliberalnej, rozwój wsi jednoznacznie kojarzy się z postępem ekonomicznym. Pomija się natomiast niekorzyści w postaci umniejszenia dobrostanu środowiskowego oraz niektórych elementów dobrostanu społecznego, co stoi w sprzeczności ze zrównoważonym rozwojem.

Rozwijanie gospodarki wiejskiej powinno stanowić podstawowy element każdej strategii rozwoju obszarów wiejskich – strategii holistycznej (wielosektorowej i wieloaspektowej), uwzględniającej związku z miastami oraz kierunek na zrównoważenie (OECD 2016). Nowe, wschodzące sektory gospodarki na obszarach wiejskich, często związane z rozwojem nowych technologii, wzorców konsumpcji, zmian preferencji indywidualnych lub społecznych¹¹, otwierają nowe możliwości dla gospodarki wiejskiej. Ważną rolę mogą odegrać nowe technologie, zmniejszające barierę dostępności przestrzennej (Janc i Czapiewski 2014). Wciąż istotną rolę będzie miało promowanie postaw i umiejętności w zakresie przedsiębiorczości. Migracja z rolnictwa obecnie niekoniecznie oznacza migrację ze wsi. Jeżeli na wsi powstają nowe miejsca pracy, to i chętnych do pozostania, a nawet osiedlania się na wsi, nie brakuje. Wieś jako miejsce zamieszkania przestała być *passé*. To nowa sytuacja.

Na tym tle jawi się pytanie, czy współczesny rozwój rolnictwa może tworzyć szansę w zakresie miejsc pracy i dochodów przy jednoczesnym zachowaniu w dobrej kondycji środowiska przyrodniczego i wzmacniania witalności obszarów wiejskich? To kluczowe pytanie w sytuacji postępującej globalizacji i zmian demograficznych. Globalizacja stawia na piedestale prymat konkurencyjności mikroekonomicznej (korporacyjnej) z wszystkimi tego skutkami. Trendy kulturowe wnoszą na wokandę kwestię sukcesorów chętnych

¹⁰ Niewątpliwie agrocentryczny model życia na wsi jest w odrocie, zwłaszcza we wsiach podmiejskich i turystycznych (Sadura i in. 2017).

¹¹ Chodzi o takie sektory jak biogospodarka, zielona gospodarka, gospodarka obiegu zamkniętego, gospodarka społeczna, gospodarka wolnego czasu czy gospodarka ukierunkowana na zaspokajanie potrzeb społeczności lokalnej.

do prowadzenia gospodarstwa rolnego. Zmiana struktury wiekowej tworzy przesłanki do potencjalnie nasilającej się konkurencji na rynku pracy, ponieważ podaż pracy będzie się zmniejszać, natomiast popyt na pracę rośnie (Frenkel 2018)¹². Obecnie rolnictwo angażuje stosunkowo dużo zasobów pracy. W konkurencji o nie wygrać będą sektory pozarolnicze oferujące wyższe wynagrodzenia i pracę mniej uciążliwą aniżeli rolnictwo. To istotna zachęta do migracji zasobów pracy z rolnictwa, co stymuluje proces koncentracji w rolnictwie, tym bardziej, że migrująca siła ludzka stosunkowo łatwo może być zastąpiona przez technikę rolniczą. To stanowi zresztą prawidłowość rozwoju gospodarczego. Wobec spowolnienia demograficznego i postępującej zmiany struktury wiekowej ludności – wzrostu odsetka osób w wieku emerytalnym – popyt na rolniczą siłę roboczą i jej uwalnianie z rolnictwa będzie się zwiększać. Będzie to się spotykać z pozytywnym odzewem młodszych grup ludności rolniczej wykazujących rosnące aspiracje życiowe nie tylko w odniesieniu do dochodów, ale i w ogóle stylu życia.

Spadkowa tendencja udziału rolnictwa w strukturze ekonomicznej wsi może ulegać pewnemu łagodzeniu w wyniku kilku okoliczności. Siły prące do globalizacji (korporacje transnarodowe, megatrendy kulturowe) zgodnie z dialektyką wzmacniają siły deglobalizacyjne (lokalne systemy żywnościowe, etnokonsumeryzm, odradzanie się kultury ludowej i regionalnej/lokalnej). Szansę dla rolnictwa stwarza rosnący popyt na produkty ekologiczne – bardziej pracochłonne i o większej wartości dodanej, jak też rewitalizacja rynków lokalnych i sprzedaży bezpośredniej¹³.

Nowe możliwości dla rolnictwa otwiera biogospodarka prowadząca do zastępowania wyczerpywalnych surowców kopalnych przez odnawialną biomasę (z rolnictwa, leśnictwa, rybactwa). Szansa w dużej mierze zależy od sposobu zwiększenia podaży biomasy rolniczej – czy to będzie poprzez intensyfikację industrialną czy agroekologiczną? Przyszłość należy do tej drugiej, która zwiększa zapotrzebowanie zarówno na pracę, jak i tworzoną wartość dodaną, a jednocześnie chroni środowisko przyrodnicze. Rola rolnictwa w przestrzeni ekologicznej jest niezastąpiona. Wraz z rosnącym wartościowaniem zasobów i walorów przyrodniczych oraz usług ekosystemowych rola ta może być nawet wzmocniona.

Bibliografia

- Dudek M.**, 2016, *Sukcesja indywidualnych gospodarstw rolnych jako czynnik przeobrażeń strukturalnych w polskim rolnictwie*, Studia i Monografie, 170, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Frenkel I.**, 2018, *Ludność wiejska*, [w:] J. Wilkin i I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 25–64.
- Głodowska M., Gałązka A.**, 2017, *Wpływ rolnictwa ekologicznego na środowisko w koncepcji rozwoju zrównoważonego*, *Więś i Rolnictwo*, 2, s. 147–165.
- GUS, 2013, *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*, Wydawnictwo GUS, Warszawa.

¹² Dzietność kobiet, która w 1955 r. wynosiła 3,61 (w mieście 3,18, na wsi 4,02), w 2017 r. wynosiła 1,45 (w mieście 1,42, na wsi 1,49) (GUS 2018).

¹³ W ramach przedmiotowej działalności producenci mogą wprowadzać na rynek świeże mięso, a także produkty mięsne, mleczne, rybołówstwa i jajeczne, surowe wyroby mięsne oraz mięso mielone, jak również gotowe posiłki (potrawy) wyprodukowane z produktów pochodzenia zwierzęcego lub z ich udziałem. Sprzedaż odbywa się dwóm rodzajom odbiorców, tj. konsumentom końcowym i lokalnym zakładom prowadzącym handel detaliczny z przeznaczeniem dla konsumenta końcowego (np. do restauracji, stołówek, sklepów).

- GUS, 2018, Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Wydawnictwo GUS, Warszawa.
- Janc K., Czapiewski K.**, 2014, *Internet jako czynnik poprawy sytuacji społecznej i ekonomicznej obszarów wiejskich*, [w:] W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Polityka spójności UE a rozwój obszarów wiejskich. Stare problemy i nowe wyzwania*, Studia KPZK PAN, 156, s. 195–218.
- OECD, 2016, *A New Rural Development Paradigm for the 21st Century: A Toolkit for developing countries*, Development Centre Studies, OECD Publishing, Paris.
- OECD, 2018, *OECD Rural Policy Review. Poland 2018*, OECD Publishing, Paris.
- Rosner A., Stanny M.**, 2018, *Rozważania o pojęciu i procesie dezagrarnizacji polskiej wsi*, *Więś i Rolnictwo*, 2, s. 281–292.
- Sadura P., Murawska K., Włodarczyk Z.**, 2017, *Więś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza. Raport*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
- Tomczak F.**, 2005, *Gospodarka rodzinna w rolnictwie: uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Woś A., Zegar J.S.**, 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, IERiGŻ, Warszawa.
- Wrzaszcz W.**, 2018, *Changes in farms' environmental sustainability in Poland – progress or regress?*, EAAE Seminar European Agriculture and the Transition to Bioeconomy, 24–25.09.2018, IUNG-PIB, Puławy.
- Zegar J.S.**, 2012, *Współczesne wyzwania rolnictwa*, PWN, Warszawa.
- Zegar J.S.**, 2016, *Esej o rozwoju rolnictwa i wsi we współczesnych uwarunkowaniach*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 42, s. 139–150
- Zegar J.S.**, 2018a, *Rolnictwo w rozwoju obszarów wiejskich*, *Więś i Rolnictwo*, 2, s. 31–48.
- Zegar J. S.**, 2018b, *Kwestia agrarna w Polsce*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Summary

The aim of the article is to identify the impact of agriculture on the economic and ecological rural space after Poland's accession to the European Union. The EU membership has given significant impetus to the transformation of agriculture mainly in the industrial (farming) aspect due to implementation of the Common Agricultural Policy (CAP). This has led to deepening the process of deagrarianization of rural areas. With regard to the economic sphere, the author considered workplaces and sources of livelihood (income), while analyzing the ecological space, some indicators of environmental sustainability of agricultural holdings were employed. The Central Statistical Office data of Farms' Structure Survey of 2005 and 2016 in a cross-section types of commune (rural, urban-rural, urban) comprised the factual material used.

Agriculture loses in importance in the economic sphere, especially in urbanized communes. This has been indicated by a downward trend in the number of farms, especially those providing major agricultural income for the maintenance of the farmer's family, as well as engaging decreasing labor resources in agricultural activity. In respect of the ecological sphere, changes are heterogeneous. On the one hand, the progressive farm-erization of agriculture intensifies the adverse nature of concentration and specialization in production. On the other hand, agricultural production based on scarce minerals helps to improve economic sustainability. There is an increase in environmental-friendly agricultural practices in connection with the ecosystem functions.

Currently, apart from factors that contribute to the process of deagrarianization, there are also certain aspects, which delayed the process. These include, in particular, questioning the effects of globalization in relation to food system, orientation on sustainable development to highlight the bioeconomy and agri-ecological intensification, ethnoconsumerism as well as interest in folk culture and regional identity.